

Henryk PIETRAS SJ, *L'Escatologia della Chiesa dagli scritti giudaici fino al IV secolo*, Sussidi Patristici 13, Roma 2006, Istituto Patristico „Augustinianum”, ss. 140.

Nie jest to podręcznik pełnej eschatologii patrystycznej, ale publikacja zawierająca wybrane jej zagadnienia, od eschatologii żydowskiej czasów Chrystusa po IV wiek, udokumentowana licznymi konkretnymi wypowiedziami tego okresu. W przeciwieństwie do książki Briana E. Daley'a SJ, *The hope of the Early Church. A handbook of patristic Eschatology* (Cambridge 1991, Cambridge University Press, ss. XIV + 300; zob. wcześniej: *Eschatologie in der Schrift und Patristik*, unter Mitarbeit von J. Schreiner – H.E. Lona, HDG IV 7a, Freiburg – Basel – Wien 1986, s. 84-248: *Patristische Eschatologie*), która uchodzi aktualnie za klasyczny podręcznik eschatologii patrystycznej, prezentujący naukę Kościoła o rzeczach ostatecznych u poszczególnych autorów wczesnochrześcijańskich, bez cytowania jednak ich wypowiedzi, ale z dołączeniem związanej z ich imieniem bibliografii (opracowań), pogrupowanych chronologicznie pod XII hasłami (np. I. Visions of a new day: early Semitic Christianity and Christian apocalyptic [...] XI. Apocatastasis and apocalyptic: eastern eschatology after Chalcedon; XII. The end of all flesh: eschatology in the sixth-century West) aż po Jana Damasceńskiego na Wschodzie i Grzegorza Wielkiego na Zachodzie, publikacja ta ogranicza przedstawianie tej tematyki do pierwszych czterech wieków, czyni to wokół pewnych wybranych zagadnień, a przez liczne cytaty pozwala na ten temat przemawiać Ojcom Kościoła ich własnym językiem. Pisze zresztą o tym Autor we wstępie, że „ograniczy się do tematów ważniejszych, do autorów, którzy do tej dziedziny więcej wnieśli, do myśli, które wzbudzają dyskusję. Wybór tematów – stwierdza – jest z pewnością dowolny, i niejedni z badaczy zauważyli brak pewnych poglądów przez niego uznawanych za ważne; to jednak, co będzie się starał przedstawić, będzie prezentował w oparciu o teksty, aby lepiej przybliżyć czytelnikowi język Ojców” (s. 5). I tych założeń stara się nasz Autor przestrzegać w swojej książce rozpoczynając prezentację eschatologii Ojców Kościoła od eschatologii żydowskiej czasów Jezusa z nielicznymi odniesieniami do Starego Testamentu, a z liczniejszymi do apokryfów międzytestamentalnych, czyli tekstów religijności ludowej, kończąc swój wykład na

omówieniu poglądów Grzegorza z Nyssy i Augustyna, z których pierwszy wpłynął wielce na późniejszą teologię eschatologiczną Wschodu, a drugi – Zachodu.

Tak zarysowaną tematykę przedstawia ks. prof. H. Pietras w swej książce złożonej z dziewięciu rozdziałów: w rodz. I: *Eschatologia żydowska czasów Jezusa* (s. 7-20) przypomniane są najpierw pierwsze wzmianki o nadziei życia pozagrobowego i wiary w zmartwychwstanie, potem o nagrodzie pośmiertnej w opinii Esseńczyków, etiopskiej i słowiańskiej *Księgi Henocha* oraz *IV Księgi Ezdrasza*, a wreszcie o oczekiwaniu Mesjasza pojmowanego dwojako w czasach Jezusa, zapowiadanego w *IV Księdze Ezdrasza*. W rozdz. II: *Pierwszy millenaryzm według Apokalipsy 20* (s. 21-26) omówione są pierwsze ślady millenaryzmu, zauważane w pismach Nowego Testamentu i w apokryfach. W rozdz. III: „*Już, a jeszcze nie*” u *Ojców Apostolskich* (s. 27-36) jest mowa o zbawieniu wybranych, o modlitwie za zmarłych i o wiecznym szabacie w oparciu o *List Pseudo-Barnaby*, *Pasterza Hermasa*, *Pasję Perpetui* i *Felicyty*, *II List Klemensa Rzymskiego* i *List do Diogneta*. W rozdz. IV: *Zstąpienie do piekieł – początek artykułu wiary* (s. 37-46) Autor opisuje zstąpienie dusz do piekieł w oparciu o apokryfy Nowego Testamentu (*Ewangelia Piotra*, *Ody Salomona*, *Ewangelia Barnaby*, *Ewangelia Nikodema*) i wypowiedzi najstarszych pisarzy chrześcijańskich (*Konstytucje Apostolskie*, *Hermas*, *Justyn*, *Klemens Aleksandryjski*, *Ireneusz*, *Hipolit* i *Orygenes*). W rozdz. V: *Wpływ dualizmu antropologicznego* (s. 47-56) jest mowa o człowieku jako bycie złożonym z ciała i duszy – podmiocie eschatologii chrześcijańskiej w oparciu o platońskiego *Fedona*, traktatów *O zmartwychwstaniu* Pseudo-Justyna i Atenagorasa z Aten, oraz pisma Ireneusza z Lyonu. W rozdz. VI: *Drugi millenaryzm* (s. 57-76) Autor charakteryzuje millenarystyczne zapatrywania Ireneusza i Tertuliana omawiając przy tym poglądy tego drugiego o cielesności duszy, o stopniowym zmartwychwstaniu w tysiącleciu i o sądzie ostatecznym. W rozdz. VII: *Tematy orygenesowskie* (s. 77-96) nasz Autor porusza takie wybrane zagadnienia z eschatologii Orygenesesa, jak: krytyka „materializmu”, pierwsze zmartwychwstanie, szkoła dusz, serie światów, sąd ostateczny, „drugie zmartwychwstanie” i apokatastaza. W rozdz. VIII: *Powszechne zbawienie według Grzegorza z Nyssy* (s.97-104) omawia takie punkty jego eschatologii, jak: natura piekła, i apokatastaza jako powrót do pierwotnego stanu. Wreszcie w rozdz. IX: *Augustyn z Hippony i zbawienie przeznaczonych* (s. 105-118) charakteryzuje jego poglądy o millenaryzmie, o zmartwychwstałych ciałach, o losie potępionych, o niemożliwości apokatastazy, o największej radości wiecznej, oraz o różnorodności kar pośmiertnych, a wśród nich i dzieci nieochrzonych. W *Zakończeniu* (s. 119-121) Autor stawia ważne według niego pytanie: „Dlaczego starożytni czuli się zobowiązani do przedstawiania eschatologii w sposób chronologiczny, to znaczy, dlaczego wiara w zmartwychwstanie wymaga wysiłku wyobrażania sobie, jakoby wszystkie rzeczy miały się toczyć między śmiercią a zmartwychwstaniem?”. Odpowiadając zaś na nie zaznacza: „Odpowiedź leży w pojęciu czasu. Staro-

żytni rozumieli go jako rzeczywistość transcendentną, w której zanurzone jest wszystko to, co istnieje, od początku świata aż do końca, jakby się było rzeką, która ma swe źródła w stworzeniu, a koniec – w oceanie wieczności” (s. 117).

Z przedstawionego wyżej szczegółowego przeglądu treści omawianej publikacji widać, że jej Autor faktycznie starał się w niej przedstawić nie tyle całą systematyczną eschatologię patrystyczną do końca IV wieku, ile wybrane z niej, niekiedy dyskusyjne, zagadnienia, na których temat rozmawia z wybranymi autorami wczesnochrześcijańskimi. Książka zakończona jest *Bibliografią* (s. 123-152) podzieloną tradycyjnie na źródła i najnowsze opracowania. Szkoda, że Autor oprócz 5 swoich tylko szczątkowo wymienia inne polskie publikacje (B. Górka – 1, W. Myszor – 1, M. Szram – 1), a z najnowszych możnaby jeszcze wyliczyć inne związane z omawianym okresem, choćby opublikowane w 19 tomie „Vox Patrum” w 1990 r. prelekcje wygłoszone (18-19 IX 1990) na dorocznym spotkaniu Sekcji Patrystycznej w Koszalinie o eschatologii Ojców Kościoła (T. Kaczmarek – *Los sprawiedliwych Starożytności po śmierci według świadectw I-II wieku*, s. 589-598; K. Obrycki – *Los złych do śmierci według Tertuliana*, s. 599-608; J. Wojtczak – *Eschatologiczne koncepcje Laktancjusza w VII księdze „Divinae Institutiones”*, s. 609-620; B. Częsz – *Interpretacja nieba w kategorii Państwa Bożego przed św. Augustynem*, s. 621-636; S. Longosz – *Eschatologia Ojców Kościoła*, s. 973-975). Choć książka napisana po włosku przeznaczona jest głównie dla czytelników zagranicznych, to niechby i oni dowiedzieli się, że i Polacy na temat eschatologii patrystycznej mają niemałą literaturę. Całość omawianej publikacji, wydanej przez Instytut Patrystyczny „Augustinianum” jako „pomoc dydaktyczna”, zakończona jest indeksami: biblijnym (s. 133), cytowanych źródeł (s. 133-136) i autorów nowożytnych (s. 136-137). Trzeba się cieszyć, że książka ks. prof. dra hab. Henryka Pietrasa, polskiego patrologa, znalazła uznanie Instytutu Patrystycznego i została wydana jako pomoc dydaktyczna dla jego studentów.

Ks. Stanisław Longosz – Lublin, KUL